



## حقوق شهروندی در تحقیقات مقدماتی

محمد ابراهیمی

دانشجوی دوره دکتری تخصصی حقوق کیفری و جرم شناسی دانشگاه تهران

بازپرس دادسرای عمومی و انقلاب

### چکیده

رعایت حقوق شهروندی از سوی مقامات قضایی یکی از مهم ترین نوآوری های قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ است و در جهت رعایت حقوق متهمان و طرفین دعوی کیفری، در آن نهادهای جدیدی در نظر گرفته شده تا زمینه های رضایت مردم از دستگاه قضایی را فراهم نماید. در همین راستا حقوق کیفری در قالب مواد آیین دادرسی کیفری که متضمن حقوق افراد در مراجع قضایی است اقدام به ایجاد بنیادها و اصولی نموده است که هر یک به نوبه خود، در راستای حفظ حقوق متهم و احترام به آزادی او نقش بسزایی را ایفا می کنند. نمونه ای از این دستاوردها عبارتند از: امکان حضور و کیل در تحقیقات مقدماتی برای متهم، پیش بینی امکان مطالبه خسارت معنوی برای بزه دیده، پیش بینی اصل سکوت برای متهم و جلوگیری از اجبار و اکراه توسط ضابطان برای گرفتن اعتراف از متهم. به طور کلی قانون آیین دادرسی کیفری جدید مبتنی بر حمایت جامعه، بزه دیده و حقوق دفاعی متهم تدوین شده و در ابتدای قانون به اصول دادرسی عادلانه پرداخته است.

**واژگان کلیدی:** حقوق شهروندی، دادرسی کیفری، متهم



## مقدمه

مفاد آیین دادرسی کیفری کشورها تضمین کننده بخشی از حقوق بشر افراد است که به سختی می توان آنرا ذیل حقوق شهروندی و دارای نسبت دانست. آیین دادرسی کیفری دارای اصول بنیادین و از پیش تعیین شده ای برای تضمین حقوق بنیادین افراد است، در حالی که حقوق شهروندی، به بررسی حقوق افراد در رابطه میان آنها به عنوان شهروندان یک دولت، و به صورت نسبی با توجه به جایگاه اجتماعی، مذهبی و وفاداری شهروندان نسبت به دولت بررسی می شود این در حالی است که نقد و بررسی آیین دادرسی ذیل حقوق شهروندی میسر نیست و لذا نمی تواند دست دولت را در اقدامات دلخواهانه باز بگذارد. از این رو معطوف کردن حقوق کیفری افراد به جایگاه شهروندی آنان ممکن است در مراحل نقض حقوق بشر آنان محسوب شود.

## گفتار اول: تضمین حقوق شهروندی در تحقیقات مقدماتی

قوانین جزائی جدید از جمله قانون آیین دادرسی کیفری و قانون مجازات اسلامی با تغییرات عددی، شکلی و ماهوی گسترده در نحوه ی رسیدگی و نحوه تعقیب متهم، نوعاً گرایش بر اعمال " اصل تفسیر مُضیق به نفع متهم"، رعایت اصول و هنجارهای حقوق شهروندی و بشری و تلاش برای تحقق نظام دادرسی عادلانه نسبت به شاکی، متهم، بزه دیده، شاهد، مطلع، وکیل و مانند آنها در فرایند رسیدگی کیفری دارد. در این قانون، ضمن حذف بسیاری از محدودیت ها و موانع مقرر در خصوص حق دفاع و وکالت از متهم، اصل را بر شناسایی " حق دسترسی به وکیل، حق انتخاب وکیل" و لزوم داشتن وکیل و حق دفاع وی از متهم بعنوان موکل خود و ضرورت تفهیم حقوق قانونی متهم از سوی مرجع قضایی و ضابطان دادگستری در تمام امور کیفری و نیز مسئولیت قانونی و انتظامی مترتب بر آن قرار داده است.

با هدف تحقق دادرسی عادلانه، رعایت حقوق شهروندی از سوی مقامات قضایی یکی از مهمترین نوآوری های قانون آیین دادرسی کیفری است و در جهت هر چه بهتر رعایت شدن حقوق متهمان و طرفین دعوای کیفری، در آن نهادهای جدیدی تعبیه گردیده تا زمینه های رضایت مردم از دستگاه قضایی را فراهم نماید

## بند اول: حق انتخاب وکیل

بر طبق قانون آیین دادرسی کیفری در صورتی که متهم تحت نظر قرار گیرد، وی می تواند تقاضای حضور وکیل کند. وکیل باید با رعایت و توجه به محرمانه بودن تحقیقات و مذاکرات، با شخص تحت نظر ملاقات کند و وکیل می تواند در پایان ملاقات با متهم که نباید بیش از یک ساعت باشد ملاحظات کتبی خود را برای درج در پرونده ارائه دهد. هم چنین قانون مذکور اختیار داده متهم می تواند با شروع تحقیقات مقدماتی، یک نفر وکیل دادگستری همراه خود داشته باشد. این حق باید پیش از شروع تحقیق توسط بازپرس به متهم ابلاغ شود. چنانچه متهم احضار شود این حق باید در برگه احضاریه قید و به او ابلاغ شود. وکیل متهم می تواند با کسب اطلاع از اتهام و دلایل آن، مطالبی را که برای کشف حقیقت و دفاع از متهم یا



اجرای قانون لازم بداند، اظهار کند. اظهارات وکیل در صورت مجلس نوشته می شود. بعلاوه، سلب حق همراه داشتن وکیل یا عدم تفهیم این حق از موجبات بی اعتباری تحقیقات دانسته شده است.

### الف: حق داشتن وکیل در کشف جرم

حق داشتن وکیل برای متهم از زمان کشف جرم تا اجرای حکم صادره، از مهمترین تضمینات حقوق دفاعی متهم است. عقل و انصاف حکم میکند که با پیچیده شدن مسائل حقوقی - به ویژه در امور کیفری که با آبرو و حیثیت و جان و عرض افراد در ارتباط است متهم بتواند در دفاع از خود که مستلزم آگاهی از قوانین و مسائل حقوقی است، از وجود وکیل مدافع برخوردار شود. وکیل با اتکا به اطلاعات و تجارب حقوقی خود و با استفاده از ضعف ادله و قرائن ارائه شده توسط ضابطین دادگستری، دادسرا و دادگاه و شاکی خصوصی و با ارائه دفاع موجه، موجب رفع اتهامات ناروا علیه او شود. شرکت وکیل مدافع در تحقیقات مقدماتی به طور اعم و بازجوییها به نحو اخص، رافع سوءاستفاده احتمالی مامورین انتظامی از اختیارات قانونی درخصوص جمع آوری ادله غیراصولی علیه متهم است. برای آنکه دولتها نتوانند این امتیاز را از افراد جامعه سلب کنند، این حق به عنوان یک حق بنیادین در اسناد بین المللی حقوق بشر پیش بینی شده است. براساس مفاد قسمت «ب» بند ۸ ماده ۱۱ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی: «هر کس متهم به ارتکاب جرمی شود باید وقت و تسهیلات کافی برای تهیه دفاع خود و ارتباط با وکیل منتخب داشته باشد». کمیته حقوق بشر سازمان ملل در توضیح قسمت اخیر اظهار داشت: «متهم باید فرصت کافی برای عقد قرارداد وکالت و مذاکرات الزم و تماس با وکیلی که برمیگزیند، داشته باشد». قانون آیین دادرسی کیفری سابق به طور تلویحی حق داشتن وکیل را در ماده ۲۵ و تبصره ماده ۱۱۲ مورد شناسایی قرار داده بود؛ اما ضابطین دادگستری را مکلف به رعایت این حق دفاع متهم نکرده بود. قانونگذار در سال ۱۳۸۷ با ایجاد تغییرات اساسی در مقررات سابق و نسخ ماده ۲۵ قانون آیین دادرسی کیفری سابق و عدم جایگزینی ماده قانونی مناسبی برای آن حق داشتن وکیل مدافع را به عنوان یکی از تضمینات اساسی حقوق دفاعی متهم نادیده گرفت. محرومیت از برخورداری از اطلاعات و آگاهیهای قانونی و حقوقی وکیل مدافع در مرحله حساسی همچون مرحله کشف جرم که ضابطین دادگستری دارای اختیارات وسیعی هستند نه تنها ناقض تضمین پیشبینی شده در اسناد بین المللی حقوق بشر در بهره مندی متهم از حق داشتن وکیل مدافع است، نوعی باز گذاشتن راه سوءاستفاده ماموران از اختیارات خود در جمع آوری دلایل غیراصولی علیه متهم ناآگاه و بی اطلاعی از موازین قانونی و حقوقی است. این خلا قانونی در مواردی که متهم به دلیل عدم آشنایی با قوانین و مقررات مبادرت به اظهارات ناسنجیده می کند، بیش از پیش احساس میشود.

### ب: حق داشتن وکیل در مرحله تحقیقات مقدماتی

داشتن وکیل از تضمینات اساسی حقوق دفاعی متهم است و فلسفه وجودی این حق در مرحله تحقیقات مقدماتی از آنجا ناشی میشود که متهم در دفاع از خود در مقابل مقام تحقیق کننده که آشنا به مسائل حقوقی و قوانین است، بتواند از کمک



افراد آگاه و متخصص برخوردار باشد تا بین او و مقام تحقیق به لحاظ اطلاعات و تجارب حقوقی و استفاده موثر از قانون، توازن برقرار شود. حضور وکیل مدافع نه تنها به لحاظ اطلاع و آگاهی از موازین قانونی و حقوقی در دفاع از اتهام انتسابی به متهم مفید است، بلکه باب هر گونه سوءاستفاده فراقانونی را از ضابطین دادگستری و قضات در جمع آوری دلایل غیرحقوقی و غیرقانونی سلب میکند. میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی، مراجع رسیدگی کننده را موظف میکند که حق داشتن وکیل را به متهم اعلام دارند و وکیل مدافع متهم را در مراحل مختلف رسیدگی بپذیرند و مدافعات او را استماع کنند و در صورت عدم توانایی مالی متهم، برای او وکیل رایگان تعیین کنند. بدین منظور در بند ۳ ماده ۱۴ چنین تصریح شده است: «هر کس متهم به ارتکاب جرمی بشود با تساوی کامل، حداقل حق تضمینهای ذیل را خواهد داشت... ب - وقت و تسهیلات کافی برای تهیه دفاع خود و ارتباط با وکیل منتخب خود داشته باشد. در محاکمه حاضر شود و شخصا یا به وسیله وکیل منتخب خویش از خود دفاع کند و در صورتی که وکیل نداشته باشد حق داشتن یک وکیل به او اطلاع داده شود و در مواردی که مصالح دادگستری اقتضا کند از طرف دادگاه رأسا برای او وکیلی تعیین بشود که در صورت عجز از پرداخت حق الوکاله هزینه ای نخواهد داشت.»

### ج: حق دسترسی به وکیل و حق ملاقات وکیل و متهم

علاوه بر ضرورت آگاهی متهم از حقوق شهروندی و حق دفاع خویش و الزام به رعایت و فراهم آوردن ساز و کارهای حقوقی و قانونی مربوطه، طبق مواد ۵ و ۶ این قانون - "حق دسترسی به وکیل و حق ملاقات وکیل و متهم"، از دیگر حقوق اساسی شناخته شده در این قانون به موجب ماده ۴۸ آن می باشد. بر این اساس؛ حق حضور وکیل و ملاقات با متهم به موجب ماده ۴۸ قانون مصوب ۱۳۹۲ به رسمیت شناخته شده است. برابر تبصره ماده ۴۸ قانون آئین دادرسی کیفری، مصوب ۱۳۹۲ قبل از اصلاح از سوی کمیسیون حقوقی و قضایی مجلس شورای اسلامی؛ "اگر شخص به علت اتهام ارتکاب یکی از جرائم سازمان یافته و یا جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی کشور، سرقت، مواد مخدر و روانگردان و یا جرائم موضوع بندهای (الف)، (ب) و (پ) ماده (۳۰۲) این قانون، تحت نظر قرار گیرد، تا یک هفته پس از شروع تحت نظر قرار گرفتن امکان ملاقات با وکیل را ندارد."

با وجود ترتیب مزبور در تبصره ماده ۴۸، الزام قانونی مقرر در آن با تصویب «قانون اصلاح قانون آئین دادرسی کیفری» و درج ماده چهارم اصلاحی در آن درباره اصلاح تبصره آن ماده، ترتیب مزبور به کلی تغییر یافت. بر اساس تبصره ماده ۴۸، اصلاحی ۱۳۹۴/۳/۲۴؛ "در جرائم علیه امنیت داخلی یا خارجی و همچنین جرائم سازمان یافته که مجازات آنها مشمول ماده (۳۰۲) این قانون است، در مرحله تحقیقات مقدماتی طرفین دعوی، وکیل یا وکلای خود را از بین وکلای رسمی دادگستری که مورد تأیید رئیس قوه قضاییه باشد، انتخاب می نمایند. اسامی وکلای مزبور توسط رئیس قوه قضاییه اعلام می گردد." و طبق ماده مزبور نیز مقرر گردید؛ "با شروع تحت نظر قرار گرفتن، متهم می تواند تقاضای حضور وکیل نماید. وکیل باید با



رعایت و توجه به محرمانه بودن تحقیقات و مذاکرات، با شخص تحت نظر ملاقات نماید و وکیل می‌تواند در پایان ملاقات با متهم که نباید بیش از یک ساعت باشد، ملاحظات کتبی خود را برای درج در پرونده ارائه دهد. اصلاح و الحاق تبصره مزبور به ماده ۴۸ این قانون در فرایند اصلاح قانون آیین دادرسی کیفری؛ حکایت از محدود و مقید شدن حق انتخاب وکیل مدافع متهمان جرائم مذکور به از فهرست وکلای مورد تأیید ریاست قوه قضائیه، به ترتیب یاد شده دارد. ترتیب مزبور، نه تنها در تعارض با اصل موضوع حق دسترسی و حق انتخاب وکیل مدافع، در راستای شناسایی و تضمین حقوق متهم در دفاع در فرایند دادرسی کیفری و اصول و هنجارهای حقوق بشری مرتبط با حق دفاع متهم و نظام دادرسی عادلانه به نظر می‌رسد، بلکه در تعارض با اصل نهم (منع وضع و تصویب قوانین سلب کننده آزادی های مشروع مردم و شهروندان)، اصل سی و پنجم (حق انتخاب وکیل دادگستری از سوی اصحاب دعوا) و اصل سی و هفتم قانون اساسی (اصل برائت) می‌باشد و وضعیت دفاع متهمان جرائم یاد شده و وکلای مدافع منتخب آنها، در راستای حق دسترسی به وکیل مدافع و حق دفاع آنها، صرف نظر از تمایز و تبعیض بین آنها برخلاف اصول نوزدهم، بیستم و بیست و دوم قانون اساسی، برخلاف اصول قانونی مزبور و الزامات قانونی مربوط به حق دفاع (نه امتیاز دفاع) در حاله‌ای از ابهام قرار داشته و نگران کننده خواهد بود. همین مهم، موجبات اعتراض گسترده حقوقدانان و وکلای دادگستری و نهادهای صنفی وکالت را نیز فراهم آورده است. همین مهم نیز یکی دیگر از تفاوت‌های اساسی بین نظام حقوق کیفری بین المللی و نظام حقوقی ایران نسبت به حق دسترسی متهم در تحقیقات مقدماتی در دادرسی‌های قضایی است. (درمزاری، ۱۳۹۷)

### د: لزوم رعایت حق وکیل و ارتباط آن با حقوق شهروندی

اصول ۳۵ و ۳۷ قانون اساسی به لزوم حقوق طرفین دعوا توجه دارد. اصل ۳۵ اشعار می‌دارد: «در همه دادگاهها طرفین دعوی حق دارند برای خود وکیل انتخاب نمایند و اگر توانایی انتخاب وکیل را نداشته باشند؛ باید برای آنها امکانات تعیین وکیل فراهم گردد». قانونگذار سابق در تبصره ذیل ماده ۱۲۸ قانون آیین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور کیفری مصوب ۱۳۷۸، در سه مورد حضور وکیل در مرحله تحقیق را استثناء نموده و آن را منوط به تجویز دادگاه دانسته است. لکن قانونگذار در سال ۱۳۹۲ در تصویب قانون جدید بسیاری از اشکالات قانون سابق را اصلاح نمود و در ماده ۱۹۰ قانون آیین دادرسی کیفری، حقوق دفاعی متهم را لحاظ نموده است، که مقرر دارد: «متهم میتواند در مرحله تحقیقات مقدماتی یک نفر وکیل دادگستری همراه خود داشته باشد، این حق باید پیش از شروع تحقیق توسط بازپرس به متهم ابلاغ و تفهیم شود. چنانچه متهم احضار شود این حق در برگ احضاریه قید و به او ابلاغ میشود. وکیل متهم میتواند با کسب اطلاع از اتهام و دلایل آن، مطالبی را که برای کسب حقیقت و دفاع از متهم یا اجرای قانون الزم بداند، اظهار کند، اظهارات وکیل در صورت مجلس نوشته میشود». در قانون سابق (۱۳۷۸) وکیل دادگستری تحت شرایطی حق حضور فیزیکی در تحقیقات را



داشت و حق اظهار نظر و دخالت نداشت مگر پس از پایان تحقیقات در حالی که میدانیم که وکیل بدون مطالعه و بررسی اتهام موکل، نمایانند چه دالیلی علیه موکلش در پرونده موجود است. فقط میشوند که به موکلش می گویند: اتهام شما... است. اظهارات خود را بیان نمایید! (امیرزاده فرد، ۱۳۹۵) و در پایان رسیدگی اگر مقام رسیدگی کننده صالح دانست اظهارات وکیل متهم را نیز مینویسد. متهم و وکیلش چه بگویند؟ کدام دلیل را قبول یا رد کند؟ کدام شاهد را جرح کنند؟ ادعای جعل کدام سند را نمایند...؟ این اشکالات در قانون جدید آیین دادرسی کیفری اصلاح و بیش از ۸۰ بار واژه وکیل در قانون جدید ذکر شده است که این امر نشان از توجه ویژه قانونگذار به ضرورت مداخله وکیل در فرایند دادرسی است. در ماده ۱۹۰ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ مداخله وکیل در مرحله تحقیقات مقدماتی پیشبینی شده است. به طوریکه متهم از مرحله تحت نظر ضابطان تا انتهای تحقیقات مقدماتی حق برخورداری از وکیل را دارد.

### بند دوم: تفهیم اتهام به متهم

یکی از مهمترین حقوق دفاعی متهم حق تفهیم اتهام یا حق آگاهی و کسب اطلاع از علل و جهات دستگیری است. تفهیم اتهام به معنای «اعلام رسمی عمل یا اعمال مجرمانه به متهم از سوی قاضی تحقیق، به زبان و به شیوه‌ای که با توجه به وضعیت خاص هر متهم، برای او قابل درک باشد» (آشوری، ۱۳۸۹). چنین اعلام رسمی، از جمله حقوق دفاعی متهم محسوب گشته و پیش شرط ضروری هر گونه دفاع میباشد. بدین دلیل که اولاً امکان رد اتهامات وارد بر متهم را از سوی او فراهم می‌آورد. متهمی میتواند به رد اتهامات پردازد و دلایلی در جهت دفاع از خود ارائه کند، که بدانند به چه جرمی متهم است. ثانیاً از لحظه تفهیم اتهام است که فرد تحت تعقیب مشمول عنوان «متهم» گشته و میتواند از سایر حقوق مربوط به این عنوان از جمله حق سکوت، حق استفاده از وکیل و ... برخوردار گردد. (آشوری، ۱۳۸۹) ماده ۴۶ ق.آ.د.ک. ۱۳۹۲ مقرر میدارد: «... چنانچه در جرائم مشهود، نگهداری متهم برای تکمیل تحقیقات ضروری باشد، ضابطان باید موضوع اتهام و ادله آن را بلافاصله و به طور کتبی به متهم ابلاغ و تفهیم کنند و مراتب را فوری برای اتخاذ تصمیم قانونی به اطلاع دادستان برسانند...». این مطلب در ماده ۲۴ ق.آ.د.د.ع.ا.ک. ۱۳۷۸ عنوان شده بود؛ با این تفاوت که در قانون جدید، علاوه بر عنوان واژه «ابلاغ» واژه «تفهیم» نیز تصریح شده است و ضابطان دادگستری را مکلف به انجام این امر کرده است. لازم به ذکر است که در قانون سابق، تفهیم اتهام به متهم در ماده ۱۲۹ توسط قاضی پیش بینی شده بود. (ساریخانی، ۱۳۹۷)

قانونگذار ما حق آگاهی را در تمام مراحل رسیدگی محترم شمرده و رعایت آن را به مقامات قضایی و ضابطین دادگستری تکلیف نموده است. از جمله در اصل ۳۲ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و نیز ماده ۱۹۵ ق.آ.د.ک. به تفهیم اتهام اشاره شده است. تفهیم اتهام در تمام نظامهای حقوقی، حق متهم و از معیارهای دادرسی منصفانه محسوب میشود. بند ۲ ماده ۹ میثاق بینالمللی حقوق مدنی و سیاسی، بند ۲ ماده ۵ و بند ۳ ماده ۶ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر به این حق تحت عنوان حق اطلاع یافتن بر موضوع اتهام از همان ابتدای دستگیری تصریح دارند.



### الف: حق تفهیم مکتوب حقوق متهم از سوی ضابطان دادگستری

قانونگذار در تغییرات جدید در این قانون، صرفاً، به آگاهی و اطلاع متهم از حقوق قانونی خویش در زمینه دفاع در دادرسی کیفری اکتفاء نکرده و با توجه به تجارب و سوابق ناشی از فرایندهای دادرسی کیفری در گذشته- احتمال، عدم تفهیم درست و کامل آن یا اهمال در انجام مراتب را از سوی مراجع انتظامی نیز از نظر دور نداشته است و به منظور حفظ بیشتر حقوق متهم و رعایت و تضمین هر چه بیشتر آن، تفهیم مراتب مزبور را بعنوان یک حق نسبت به متهم و تکلیف قانونی نسبت به ضابطان دادگستری در این قانون مقرر داشته است. برابر ماده ۵۲ قانون مزبور: "هرگاه متهم تحت نظر قرار گرفت، ضابطان دادگستری مکلفند حقوق مندرج در این قانون در مورد شخص تحت نظر را به متهم تفهیم و به صورت مکتوب در اختیار وی قرار دهند و رسید دریافت و ضمیمه پرونده کنند." قانون سابق فاقد ترتیب مزبور بوده است. (درمزاری، ۱۳۹۷) در ماده ۵۲، به زمانی که متهم تحت نظر است اشاره دارد و ضابطان را مکلف میکند، حقوق مندرج در این قانون در مورد شخص تحت نظر را به متهم تفهیم و حتی به صورت مکتوب در اختیار وی قرار دهد. موارد مقرر شده در این ماده نسبت به متهمانی که به موجب دستور مقام قضایی جلب شده‌اند نیز ضرورت دارد. حقوق مندرج در قانون در مورد اشخاص تحت نظر را میتوان اینگونه عنوان کرد: ۱- حقوق مقرر در ماده واحده قانون احترام به آزادیهای مشروع و حفظ حقوق شهروندی (ماده ۷ قانون آ.د.ک. ۹۲؛ ۲- حق دسترسی به وکیل؛ ۳- آگاهی از موضوع و ادله اتهام انتسابی؛ ۴- حق آگاه ساختن خانواده و آشنایان فرد تحت نظر و ۵- حق معاینه پزشکی (ماده ۵۱ قانون آیین دادرسی کیفری)

### ب: تفهیم حق سکوت به متهم

مسأله دیگری که در باب حق سکوت متهم مطرح میشود حق متهم به آگاهی یافتن از آن است. سؤال این است که آیا ضابطین دادگستری و مقامات قضایی مکلفند در مراحل تحت نظر و تحقیقات مقدماتی متهم را از حق سکوت خود، مطلع سازند؟ قانون آیین دادرسی کیفری سابق در این خصوص به صراحت تکلیفی را تعیین ننموده بود. (آشوری، ۱۳۷۶) در قانون جدید آیین دادرسی نیز گرچه تنها ماده‌ای که در باب حق سکوت متهم در دوران تحت نظر آمده ماده ۶۰ فوق الذکر است که صراحتاً اشاره‌ای به حق سکوت متهم ندارد، با این حال تکلیف ضابطین به آگاه ساختن متهم از محتوای این ماده را میتوان از ماده ۵۲ برداشت نمود که ضابطین را مکلف کرده است نسبت به تفهیم تمامی حقوقی که در قانون برای متهم تحت نظر پیشبینی شده است اقدام نمایند. تخلف از محتوای این ماده موجب محکومیت به سه ماه تا یک سال انفصال از خدمات دولتی مذکور در ماده ۶۳ خواهد شد. در بسیاری از نظامهای رسیدگی نیز، مقامات پلیسی یا قضایی مکلفند حق متهم را دایر به حفظ سکوت به او اطلاع دهند. (اردبیلی، ۱۳۸۳)



### بند سوم: حق سکوت متهم

یکی دیگر از حقوق دفاعی متهم، حق سکوت است که در قوانین کیفری اکثر کشورهای جهان پیشبینی شده است. اغلب محققان حقوق کیفری، ضرورت پذیرش حق سکوت برای متهم را بر مبنای آزادی وی در انتخاب وسایل برای دفاع از خود توجیه میکنند. به نحوی که اگر متهم بداند که سکوتش بهترین وسیله دفاعی است، جایز نیست وی را از این حق محروم کنیم. در مقابل عده دیگری از محققان، حق سکوت متهم را قبول ندارند. بر این اساس که جامعه حق دارد که حقیقت را بداند. این امری طبیعی نیست که متهم به سوالاتی که از او میشود پاسخ ندهد، زیرا غریزه بقاء او را به دفاع وامی دارد. (رحمدل، ۱۳۸۹)

سکوت متهم و حتی که از لحاظ قانونی برای وی در نظر گرفته شده است، ریشه در اصل برائت دارد. به موجب اصل مذکور افراد، بیگناه فرض میشوند و بنابراین ضرورتی ندارد که با پاسخگویی به سوالاتی که از آنها میشود، در متهم شدن خود شرکت نمایند. متهمان بیگناه تلقی میشوند و پلیس یا دادستان که مدعی وقوع جرم از ناحیه ایشان است، میبایست با ارائه دلایل مجرمیت آنها، این اصل را رد نمایند. به این ترتیب حق سکوت، نمایانگر دفاع غیر فعال متهم از خود است و نقض آن میتواند منتهی به بی اعتباری تحقیقات مقدماتی و یا حتی رأی دادگاه گردد. (تدین، ۱۳۸۸)

حق سکوت متهم به موجب اصل ۳۸ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و ماده ۱۹۷ قانون آیین دادرسی کیفری به رسمیت شناخته شده است. در خصوص حق سکوت متهم در دوران تحت نظر هم ماده ۶۰ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ پیشبینی شده است که به موجب آن: «در بازجوییها اجبار یا اکراه متهم، استفاده از کلمات موهن، طرح سوالات تلقینی یا اغفال کننده و سوالات خارج از موضوع اتهام ممنوع است و اظهارات متهم در پاسخ به چنین سوالاتی و همچنین اظهاراتی که ناشی از اجبار یا اکراه است، معتبر نیست». بدین ترتیب میتوان گفت که تضمین حق سکوت متهم و حق وی به خودداری از پاسخگویی به سوالات این است که اظهاراتی که متهم در حالت نقض حق سکوت و با اکراه و اجبار بیان داشته فاقد اعتبار تلقی میشوند.

### بند چهارم: حق اطلاع خانواده از بازداشت متهم

اطلاع به خانواده و بستگان شخص تحت تعقیب از اصولی است که بنابر موازین حقوق بشر به رسمیت شناخته شده است. در این خصوص با توجه به تأکید فراوان برخی از اسناد بین المللی، شاهد هستیم که در ماده واحده قانون احترام به آزادیهای مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳، در بند ۵ به مراجع مربوطه انجام این موضوع را توصیه کرده است. بند ۱ ماده ۱۶ «مجموعه اصول به منظور حمایت همه افراد تحت هر گونه بازداشت یا زندان» مقرر داشته: پس از دستگیری، شخص بازداشت یا زندانی این حق را خواهد داشت که بیدرنگ اعضای خانواده خویش را از دستگیری و بازداشت و محل بازداشت یا زندان آگاه سازد. در صورت تغییر محل بازداشت یا زندان، باید خانواده و یا سایر افراد مورد نظر شخص بازداشت یا





زندانی شده، از محل بازداشت آگاهی یابند. بند ۲ ماده ۱۰ اعلامیه مربوط به حمایت از تمام اشخاص در مقابل ناپدید شدنهای اجباری مقرر داشته: «... خانواده شخص دستگیر شده باید در اسرع وقت از بازداشت و محل آن مطلع شوند.» بند ۲ ماده ۲۵ «اعلامیه جهانی حقوق بشر» بیان میکند: والدین کودک باید از شرایط دستگیری، بازداشت، انتقال، جراحت، بیماری یا فوت او مطلع شوند. (مقیمی، ۱۳۸۹)

قانونگذار آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲، امکان اطلاع خانواده فرد تحت نظر از وضعیت وی را به نحو دیگری نیز پیش بینی کرده است. به موجب ماده ۴۹ این قانون به محض اینکه متهم تحت نظر قرار گرفت، حداکثر ظرف یک ساعت، مشخصات سجلی، شغل، نشانی و علت تحت نظر قرار گرفتن وی، به هر طریق ممکن، به دادسرای محل اعلام میشود. دادستان هر شهرستان با درج مشخصات مزبور در دفتر مخصوص و رایانه، با رعایت مقررات راجع به دادرسی الکترونیکی، نظارت الزم را برای رعایت حقوق این افراد اعمال مینماید و فهرست کامل آنان را در پایان هر روز به رئیس کل دادگستری استان مربوط اعلام میکند تا به همان نحو ثبت شود. ضمن اینکه تخلف ضابطین از مقررات این ماده مشمول ضمانت اجرای مذکور در ماده ۶۳ قانون خواهد شد.

### **بند پنجم: رعایت حق حریم خصوصی متهم**

حریم خصوصی، قلمروئی از زندگی هر شخص است که آن شخص انتظار دارد تا در آن محدوده مورد تعرض قرار نگیرد. بر این اساس چهار مصداق به شرح ذیل برای این حق قابل شناسایی است: حریم خصوصی اماکن و اشیاء، حریم خصوصی جسمانی، حریم خصوصی اطلاعات و حریم خصوصی ارتباطات. اگر چه حق بر حریم خصوصی یکی از حقوق و آزادیهای اساسی شناخته شده برای انسان است اما باید توجه داشت که به غیر از حقوق بنیادین مانند حق زندگی کردن، مقید نبودن سایر حقوق و غیر قابل تعرض بودن مطلقشان، امری ناممکن و نشدنی است. حقوق و آزادیهای فردی میتوانند در تعارض با حقوق و آزادیهای سایرین، مصالح جامعه و یا نظم عمومی قرار گیرند. (الهی منش، ۱۳۹۳) لذا در عین حال که دولتها به تضمین حقوق و آزادیهای فردی متعهدند، همواره در وضع قوانین مربوطه علاوه بر تضمین این حقوق، نظم عمومی و منافع عامه و در کل مصلحت جامعه را نیز در نظر داشته و مورد جواز تحدید این حقوق و آزادیها را نیز پیش بینی مینماید. مرحله تحقیقات مقدماتی از جمله حوزه هایی است که هر یک از چهار مصداق حریم خصوصی ممکن است در جریان آن مورد تعرض قرار گیرند و به همین علت وضع قواعدی که دامنه اینگونه تعرضات را محدود سازد ضرورت دارد.

### **الف: رعایت حریم خصوصی جسمانی و روانی متهم**

طبق اصل ۲۲ قانون اساسی حیثیت و جان اشخاص از تعرض مصون است. یکی از موارد حریم خصوصی انسان، حریم جان و بدن وی است. در مورد معاینه بدن (که به خصوص در جرایم جنسی، بحث حریم خصوصی مربوط به مخفیترین نقاط بدن مطرح میشود) ماده ۱۳۶ ق.آ.د.ک مقرراتی پیشبینی کرده و مقرر داشته است: «بازپرس برای معاینه جراحات، آثار و عالئم



ضرب، صدمات جسمی، آسیبهای روانی و سایر معاینات و آزمایشهای پزشکی، نظر پزشک قانونی را اخذ یا حسب مورد، از وی دعوت میکنند...» ولی در مورد بازرسی و تفتیش بدنی مقررات خاصی در قانون مزبور دیده نمیشود. چیزی که در عمل بسیار شایع است و پلیس آن را بدون احساس کوچکترین محدودیتی انجام میدهد. ماده ۱۳۷ ق.آ.د.ک فقط از تفتیش و بازرسی منازل، اماکن و اشیاء، آن هم در مواردی که حسب دلایل ظن قوی به حضور متهم یا کشف اسباب، آلات و دلایل جرم در آن محل وجود داشته باشد صحبت میکند و هیچ اشاره‌ای به جواز بازرسی و تفتیش تن نمیکند و از هیچ یک از مواد دیگر قانون مزبور نیز این جواز استنباط نمیشود. بازرسی و تفتیش نه تنها به وسیله پلیس در خیابانها و کالتریها صورت میگیرد، بلکه در ادارات دولتی نیز معمولاً موقع ورود به تفتیش و بازرسی بدنی و وسایل همراه می پردازد. ( امیرزاده فرد، ۱۳۹۵ )

### ب: رعایت حریم مسکن متهم

یکی از مهمترین اقدامات قضایی در جمعآوری دلیل، کشف و ضبط اشیاء، اموال و وسیله جرم و یا وسایل از جرم تحصیل شده، تفتیش و تفحص منزل و سایر مکانهایی است که مرتکب جرم از آنها برای پنهان کردن وسایل مزبور استفاده میکند. این اقدامات، امکان انجام همه مشاهدات مفید را برای بازپرس فراهم میکند. در تفتیش منزل باید بین حقوق افراد (اصل مصونیت مسکن (از یک سو و حقوق جامعه (اصل کشف حقیقت (از سوی دیگر توازن برقرار کرد. در خصوص رعایت حقوق افراد، اصل ۳۲ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر میدارد: «حیث، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز میکند». بدین ترتیب ورود قهری به منزل افراد از سوی افراد عادی و همچنین ماموران و مقامات غیر قضایی ممنوع و متجاوزان به مجازاتهای پیشبینی شده در قانون تعزیرات (ماده ۶۹۴) خواهند رسید. با وجود این، مصونیت مسکن شهروندان، نباید مانع از کشف حقیقت - که از اصول راهبردی ناظر به حمایت از جامعه است - در مورد ارتکاب جرم شده و موجب سوءاستفاده بزهاران شود. بر همین اساس، قانونگذاران کشورهای مختلف، استثنایی به اصل مذکور وارد کرده و تحت شرایط خاصی ورود به منزل اشخاص در صورت ضرورت را پذیرفته اند. قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۰ نیز در مواد ۱۳۷ تا ۱۴۵ به این امر پرداخته است و ضمن صراحت بر تفتیش منزل و محل کار اشخاص به این موضوع نیز پرداخته است؛ چنانچه تفتیش و بازرسی با حقوق اشخاص در تراحم باشد، در صورتی مجاز است که از حقوق آنان مهمتر باشد.

### بند ششم: حق مکتوب کردن اظهارات

این حق شهروندان که بیشتر ناظر بر اعمال اداری است تا قضایی، نظارت دقیق و جلوگیری از اهمال و یا تضییع حق شهروندان را در پی خواهد داشت. این موضوع در ماده ۱۲۹ قانون آیین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب (در امور کیفری مصوب ۱۳۷۸) و برخی موارد دیگر مورد تأکید قرار گرفته و با عنوان صورت مجلس شناخته شده است. ضمن اینکه

5<sup>th</sup> International  
Conference on  
Jurisprudence, Law  
And  
Religious Research

September 21, 2022  
Tbilisi - Georgia



باید به خاطر داشته باشیم که از ویژگیهای تحقیقات مقدماتی (صرفنظر از مجری آن)، کتبی بودن است. بند ۱۲ ماده واحده قانون احترام به آزادیهای مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳ نیز در این زمینه مقرر داشته: پاسخها به همان کیفیت اظهار شده و بدون تغییر و تبدیل نوشته شود و برای اظهار کننده خوانده شود و افراد با سواد در صورت تمایل خودشان بنویسند تا شبهه تحریف یا القا ایجاد نشود. از این رو تنظیم صورتجلسه از مواردی چون تحریف، اشتباه، فراموشی، سوء استفاده و... جلوگیری کرده و نظارت دقیقتر توسط مقام قضایی را تسهیل میکند. بند ۱ و ۲ ماده ۱۲ «مجموعه اصول به منظور حمایت همه افراد تحت هرگونه بازداشت یا زندان» بیان میکند: موارد زیر به هنگام دستگیری بایستی به طور کامل به وسیله ضابطان ثبت شود: دلایل دستگیری، زمان دستگیری، زمان انتقال فرد دستگیر شده به محل حبس، زمان اولین حضور نزد مقام قضایی یا مقام صالحیتدار دیگر، هویت کلیه ضابطین دادگستری مرتبط، اطلاعات دقیق در مورد محل حبس، این اطلاعات باید به صورت شفاهی در اختیار فرد بازداشت شده یا وکیل وی قرار گیرد.

#### بند هفتم: حمایت از حقوق شهود

در این قانون شرایط خاصی برای حمایت از شهود در نظر گرفته شده که بر اساس آن شاهد میتواند غیرحضوری شهادت دهد و هویت او مخفی بماند. به عنوان نمونه بر اساس ماده ۴۰، افشای اطلاعات مربوط به هویت و محل اقامت شهود و مطلعان و سایر اشخاص مرتبط با پرونده توسط ضابطان دادگستری، جز در مواردی که قانون معین میکند، ممنوع است. (جاوید، ۱۳۹۶)

5<sup>th</sup> International  
Conference on  
Jurisprudence, Law  
And  
Religious Research

September 21, 2022  
Tbilisi - Georgia



### نتیجه گیری:

حقوق شهروندی و آزادیهای عمومی بیانگر مختصات بنیادین افراد یک جامعه برای داشتن یک زندگی فردی و اجتماعی فعال در آن جامعه است، این حقوق که به حقوق مضاعف نیز معروف است با توجه به مفاد قانونی و اصول حقوقی هر جامعه تعیین میشود و به همین دلیل از هر کشور تا کشور دیگر تفاوتی بسیار دارد. برخی حقوقدانان به دلیل اینکه ماهیت حقوق شهروندی و آزادیهای عمومی، حقوق بنیادین انسانی است به آن «حقوق بشر در نسخه ی ملی» می گویند. اما واقعیت این است که نسیت حقوق شهروندی آن را تا حدود بسیاری از حقوق بشر تفکیک می کند. اندیشه آزادی خواهی و حمایت فرد در برابر جامعه، اندیشمندان را بر آن داشت تا قوانین کیفری را به نفع متهم اصلاح کنند. از سویی این اندیشه نیز رواج یافت که متهم طرف اصلی و مهم دادرسی های جزایی است. از آنجا که شخص تحت تعقیب، به حق یا ناحق مورد تعقیب قرار گرفته و آبرو، شرف، حیثیت، آزادی و حتی حیات او در معرض نابودی است باید آزادی کافی و متناسب وجود داشته باشد و تمام امکانات در اختیار او قرار گیرد تا بتواند از خود دفاع کند. در واقع تعقیب کیفری، حقوق و امتیازات متهم را در معرض تهدید قرار می دهد. به بیان دیگر، بایستی افراد را در برابر صدمات ظالمانه ای که به آزادی آنها وارد می آید و در مقابل احکام محکومیت بی پایه و اساسی که صادر میشود، حفظ و حمایت کرد. در عین حال باید مانع از آن شد که بزهکار از این تضمینات به منظور امحای دلیل مجرمیت استفاده نماید. استفاده از راهکارهایی است که همگی حکایت از تضمین هر چه بیشتر حقوق متهم دارند.

5<sup>th</sup> International  
Conference on  
Jurisprudence, Law  
And  
Religious Research

September 21, 2022  
Tbilisi - Georgia



### منابع:

- ۱- اردبیلی، محمد علی، ۱۳۸۳، نگهداری تحت نظر، علوم جنایی (مجموعه مقالات)، سمت، تهران
- ۲- امیرزاده، فرد، شیده، ۱۳۹۵، حقوق شهروندی در فرآیند تحقیقات مقدماتی در قانون آیین دادرسی کیفری ۹۲، مطالعات علوم انسانی، جلد ۱۰ ف ۱ سال دوم، شماره ۶.
- ۳- الهی منش، محمد رضا، ۱۳۹۳، تبلور حقوق شهروندی در فرآیند دادرسی کیفری، فصلنامه قضاوت، شماره ۸۰.
- ۴- آشوری، محمد، ۱۳۷۶، عدالت کیفری، کتابخانه ی گنج دانش، تهران.
- ۵- تدین، عباس، ۱۳۸۸، تحصیل دلیل در آیین دادرسی کیفری، میزان، تهران.
- ۶- جاوید، محمد جواد، ۱۳۹۶، مطالعه تطبیقی تحولات حقوق بشری در قانون آیین دادرسی کیفری و اسناد بین المللی، فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره ۷۸.
- ۷- درمزاری، محمد رضا، ۱۳۹۷، حق دسترسی به وکیل در قانون آیین دادرسی کیفری جدید، تهران.
- ۸- رحمدل، منصور، ۱۳۸۹، حق سکوت، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۵۶ و ۵۷.
- ۹- ساریخانی، عادل، ۱۳۹۷، حقوق شهروندی متهم در تعامل با پلیس در قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ و اصلاحی ۱۳۹۴، فصلنامه ی پژوهش های اطلاعاتی و جنایی، سال سیزدهم، شماره ی اول.
- ۱۰- مقیمی، مهدی، حقوق شهروندی متهمان در مرحله ی کشف جرم توسط پلیس، مارآگاه، دوره ۲، سال ۴، شماره ۱۳.